

Особистість – творець чи інструмент історичного процесу: до питання про соціально-синергетичне усвідомлення ролі особистості в історії

У статті, базованій на дослідженнях соціальної синергетики, порушується проблема ролі особистості в процесах історичного розвитку. На прикладі закономірностей простої механічної системи, розглядається питання, в яких саме обставинах часу та місця історичного протікання стає можливим продукування конкретною людиною (групою людей) змін історичного буття.

В статье, основанной на исследованиях социальной синергетики, рассматривается тема роли личности в процессах исторического развития. На примерах проявляющихся закономерностей простой механической системы, актуализируется вопрос, в каких именно временных и пространственных условиях протекания истории становится возможным продуцирование конкретным человеком (группой людей) изменений исторического бытия.

In the article, based on the researches of social synergetic, the author raises the problem about the role of personality in the processes of historical development. On the examples of conformities to law in an outage mechanical system, a question is examined, in which one temporal and spatial terms of flowing of history to become possible producing of changes of historical life a concrete man (by the group of people).

Ключові слова: біфуркація, детермінізм, історична особистість, механічна система «куля-жолоб», нерівноважність, революція, параметри впливу, соціальна синергетика, трансформація соціально-політичної системи, флуктуація.

Проблема чи то пак питання місця та значення особистості в історії є одним з фундаментальних в осмисленні історичного буття людства. Не перше десятиріччя а той сторіччя в історичному та напів-історичному середовищі з постійною періодичністю постають дослідження, які носять часто діаметрально-протилежні акценти у дослідженню даного питання: від усвідомлення того, що крізь лабіринти історії латентно тягнеться нить Аріадни (суспільно-історична детермінованість) до віднаходження в історії атлантів, котрі на перманентній основі формують історію.

Актуальність та високий градус зацікавленості у вирішенні даної дилеми був очевидно започаткований, ще в часи спору Олександра з Клітом Чорним в Согдіанському Мараканді про те наскільки одна персона спроможна вершити історію, який закінчився смертю останнього....

Автор не бажаючи загострювати дану суперечність поглядів, ставить за мету в даній статті, скориставшись методологіє соціальної синергетики висвітлити та візуалізувати специфіку впливу конкретно-історичної персоналії (персоналій) на певних стадіях розгортання історії.

Для цього представимо історичний процес у вигляді лапідарної механічної системи – кулі, яка здійснює переміщення за певним обрисом жолобу (мал. 1). Є очевидним, що зміна місцезнаходження кулі визначається існуючим профілем жолобу, в рамках якого вона здійснює рух. Таким чином жолоб може уособлювати собою параметр управління по відношенню до соціально-історичної системи яку він складає разом з кулею. В свою чергу, куля та місце її знаходження в системі

координат жолобу слугує конкретно-визначеним якісним станом соціально-історичної системи. З трансформацією профілю жолобу відбувається трансформація самої системи, адже змінюється точка знаходження рівноважного стану і куля зміщується в нове положення рівноваги.

Історична система може бути різною, як-то детерміновано-обумовленою (стабільною) так і невизначено-хаотичною (революційною). Так само й конфігурація жолобу може бути не однаковою за своїми властивостями. Якісною відзнакою його обрису є кількість можливих станів рівноваги, яких може досягнути куля в ньому. Так жолоб з двома поглибленнями і трьома станами рівноваги (мал.2) якісно відрізняється від жолоба з одним станом рівноваги: даний жолоб має три точки, в котрих куля може знаходитися в стані рівноваги; при цьому два з цих станів стійкі, а один – нестійкий (мал. 3). Саме коли куля буде знаходитися в стані нестійкої рівноваги, будь-які малі збурення по відношенню до неї виведуть кулю з цього стану, і вона скотиться в одну з впадин.

Таким чином, знаходження кулі у стані нестійкої рівноваги обумовлює біфуркацію – якісну зміну стану системи при незначній зміні параметрів управління. Тобто в той момент, коли система опиняється в ситуації нестійкої рівноваги (поруч з точкою біфуркації), дуже важливу роль починають відігравати малі збурення. Ці збурення можуть носити випадковий характер чи цілеспрямований, але головне їх роль суттєвим чином зростає. В контексті системи: жолоб – куля візуально можливо відобразити дві варіації: знаходження кулі в точці стійкої рівноваги та її перебування в моменті нестійкої рівноваги (мал. 4). Наочно можна зробити припущення, що коли система знаходиться віддалено від стану нестійкої рівноваги, малі збурення по відношенню до неї не призводять до суттєвих змін її стану: куля залишається в тому ж самому положенні, що й раніше. В

той же самий час, коли система знаходиться в точці біфуркації, навіть незначного впливу (котрого раніше система би просто не відчула) достатньо, для того щоб перевести систему з одного стану в якісно інший.

В рамках соціально-історичного контексту дана наочна картина показує, що в моменти революційних змін суспільно-історичного устрою, незначні збурення, флуктуації що являють собою дію певної історичної особистості (групи особистостей) стають здатними призвести до макроскопічної та доленосної трансформації плину історії. В період нестійкої рівноваги випадає можливість конкретно-суб'єктного творення історичного процесу.

Саме в момент потрапляння «кулі» в точку нестійкої рівноваги історії, максимально збільшуються параметри впливу на силу та інтенсивність впливу флуктуації (себто конкретно-історичної групи осіб):

1 параметр – етап виникнення: Куля знаходиться на початковій стадії розвитку історичного процесу. Саме на початку свого розвитку будь-який історичний процес слабше внаслідок своєї невизначеності та відсутності детермінізуючих чинників, відповідно наслідки флуктуації можуть бути найбільш відчутними (*для прикладу, революційний зрив соціально-політичної системи 1917 року мав різні сценарії протікання в наслідок того що діючі флуктуації початковій стадії мали найбільш рівні шанси на успіх; чи невизначеність розгортання громадянської війни з його початковою «гойдалкою» перемог та поразок протиборствуючи сторін*).

2 параметр – місце виникнення: вплив малих збурень залежить від місцезнаходження флуктуації (центру чи периферії соціально-історичної системи). В нашому випадку, дія на кулю, що знаходиться в нерівноважному центрі досліджуваної системи матиме найбільшу силу впливу на зміну всієї системи. Іншими словами, історична флуктуація, що виникла в центральному місці система, найбільш небезпечніша

(невипадково будь-яка влада прагне витіснити (перемістити) соціальні групи – носіїв флуктуації – на окраїни держави (заслати у найвіддаленіші куточки соціально-історичної системи); внаслідок цього події початку березня 1917 року в Петрограді мали такі фундаментальні наслідки для усієї російської імперії; саме через це кожний претендент на владу намагався захопити/контролювати столичні центри построманівської імперії, навіть на шкоду військово-стратегічній доцільності; власне тому більшовики отримали кінцеву перемогу, незважаючи на те, що перебували майже в замкнутому кільці ворожого фронту).

3 параметр – географія ретрансляції: здатність центру інноваційного збурення вплинути на периферію суттєво детермінований структурою простору, котра може послабити чи навіть повністю нейтралізувати модернізаційне зусилля флуктуації. В системі «жолоб-куля» даний параметр впливу виражений у вигляді кривої позбавленої вигинів, які можуть перешкоджати переміщенню кулі з стану нестійкої рівноваги до нового стійкого. Інновації, що стимулюються політикою реформування, транслюються на периферію, проте соціально-географічне середовище, де переважає низька густина населення та, відповідно, низька здатність інноваційної самоорганізації, може гальмувати їх розповсюдження. В цих умовах стає вельми проблематичним досягнення критичної концентрації (межової чутливості) нових ідей та проєктів, здатних стимулювати процес глибокої перебудови *(в 1917 році простір «з'їдав» та суттєво трансформував вплив ідей флуктуаційних центрів. Часто сила дії новопосталих урядів, в тому числі і українських, не виходила за межі адміністративного центру в якому вони фізично знаходилися).*

Наявність зазначених трьох чинників в нестабільній ситуації призводить до нівелювання самої сили збурення флуктуації (даючи можливість конкретно-суб'єктної дії), на користь улаштування системи. В

будівлі системи є слабкі місця, де удар збуджуючих впливів матиме найбільших наслідків (мал. 7).

Так, в ситуації максимуму внутрішньої нерівноваги соціум вступає у біфуркаційну фазу розвитку, для котрої характерне зникнення системної якості. Попередні детермінації в даному випадку не спрацьовують, нові ще не розвинулись. В цих умовах замість єдиновизначеного шляху існування профіль жолобу кардинально трансформується, створюючи «карту можливостей» системи, що представляє собою набір потенційних шляхів виходу на нові системні якості – можливості вибору того в яку з впадин врешті решт має скотитися куля (мал. 5). Саме за таких умов, вибір системою того чи іншого шляху в точці біфуркації залежить від дії флуктуації (фактору випадковості), що реалізується як діяльність конкретних людей. На відміну від попереднього місця знаходження кулі, коли навіть сильний вплив на неї був неспроможний вивести її з сформованого профілем жолобу поглиблення і нагадував за своїм результатом «Сізіфів труд», в даній ситуації достатньо незначного поштовху для того щоб куля скотилася в інший стійкий стан. Таким чином, принципово посилюється вплив певних дій конкретних особистостей на події, на швидкість та характер плину історичного процесу, на порядок, способи, швидкість та радикальність конфігурування нової, постреволюційної стабільності соціально-політичної системи, постання нового атрактору.

Саме конкретні історичні особистості, які задають нові норми сприйняття реальності та стереотипи поведінки, спроможні вивести суспільне утворення в нову системну якість. Причому вибір шляху здійснюється виходячи з індивідуальних волінь та установ.

Отже на відміну від стабільної ситуації де в якості фактору управління переважають структури, в нестійкому стані починає

превалювати суб'єкти, так як соціально-політична макроструктура взагалі та різноманітні структури зокрема зазнають змін та втрачають свої функціональні якості. В цих умовах впливу інституціональної макроструктури на соціум стає сумбурним. Кризові соціальні структури не можуть в колишньому масштабі контролювати громадські процеси та діяльність критично налаштованих суб'єктів. Через це тільки історично активні суб'єкти здатні створювати необхідні соціально-політичні зміни, хоча перехід критичного порогу викликають хаос та біфуркацію в соціально-політичній системі. Саме в біфуркаційний період значення історичних персоналій різко посилюється, хоча вони можуть зіграти різні ролі, як позитивні, так і негативні. Вибір біфуркаційної структури робить суб'єкт історичної дії, який володіє не лише когнітивними здібностями, історичним досвідом, здоровим глуздом, але й ірраціональною психологією. «Незначні флуктуації, котрими в соціальних системах являються індивідуальні інтенційні дії, придушуються системою в період стабільності... але в момент криз, соціальних біфуркацій ті ж флуктуації стають значимими та можуть повернути колесо соціальної історії. Особистість, індивідуальна дія, виступаючи в якості випадкової доленосної для системи флуктуації, стають визначальними для вибору шляхів подальшого системного руху» [1, с. 44.-45].

Більшість загальновідомих історичних персонажів залишились в історії (себто в певні її моменти відіграли визначну роль при виборі шляху розвитку) саме в силу того, що опинились при владі в момент нерівноважності соціально-політичної системи. *Ким був Симон Петлюра? недоучений семінарист, провінційний учитель-архівіст, маловідомий редактор маргінальних видань, штатний працівник Союзу земств і міст... Яка прірва та безодня у порівнянні з титулуванням «Головний отаман **військ УНР**» та «голова **Директорії УНР**». Чи міг подумати інший*

виходець духовної семінарії, Всеволод Голубович будучи простим інженером на Південній залізниці, що лише через рік стане прем'єр міністром українського уряду? Але так сталося саме в силу того, що вони опинились на вершині влади в момент нестійкої рівноваги системи.

Таким чином в момент революційної перебудови соціально-історичної системи актуалізується та стають запитаними самоорганізовані суб'єкти революційної дії, метою якої стає підірив та подальше повалення існуючих владно-політичних структур і головне готовність та здатність запропонувати валідну заміну щойно знищеній та зруйнованій системі. Окреслений компонент вважається автором одним із первинних та суттєвих в процесі докорінної ломки суспільно-політичної структури (поряд з такими елементами, як соціально-політична невідповідність існуючої владно-організуючої структури та неприйняття існуючого атрактору широкими масами населення) – щоб куля скотилася в іншу впадину профілю жолоба, їй має хтось надати відповідний прелімінарний імпульс.

«Будь-який динамічний процес, який відбувається за участю людини, коливається між полюсом неперервних повільних змін у фазі детерміністичного стабільного періоду розвитку атрактору та полюсом свідомої людської діяльності, що здійснюється в результаті особистих вольових та інтелектуальних зусиль в моменти докорінної революційної трансформації системи. Протиставлення цих двох ланок являється умовою їх існування» [5, с.357].

Безперечно, що раціональні історичні альтернативи залежать від інтелектуального та культурного рівня розвитку суспільства, котрий й визначає (продукує) особливості та потенціал власної правлячої еліти. Але поряд з цим, в момент революційного вибору нових історичних перспектив, конкретні суб'єктивні інтенції, які накладаються на ментальні

установки та очікування народних мас, виступають в ролі тих ледве помітних флуктуацій, корті забезпечують кінцеву перемогу суб'єктів історичної дії в ситуації нестійкої рівноваги.

Історична біфуркація невідворотно включає в себе вибір альтернативи та вибір можливих засобів та можливостей історичної дії, направленої на трансформацію найбільш адекватної альтернативи в емпіричний факт. Вирішальну роль в наслідках жорсткої політичної боротьби грає харизма евентуальних лідерів, котра й постає в історичному процесі як випадкова флуктуація, котра визначає перемогу конкретних історичних суб'єктів. Її історичне значення в революційний період полягає саме в тому, що він персоніфікує вибір грядущої альтернативи і тим самим мобілізує народ на реалізацію запропонованої ним програми дії.

Не дивлячись на те, що свобода волі та дії історичних персонажів в цей період різко зростає, вона тим не менше, має відносний характер, так як обмежена об'єктивними умовами, тобто переліком впадин у профілі жолоба до яких може скотитися «куля». В момент катастрофічної перебудови соціально-політичної системи свобода постає як абстрактна можливість різних шляхів історичної еволюції, проте свобода історичних персонажів обмежена рамками базисної конфігурації проміжних атракторів – проектів майбутнього розвитку.

Таким чином, момент вибору конкретної історичної альтернативи є моментом максимальної свободи творчої актуалізованої меншості соціуму в рамках детермінованих альтернатив подальшого розвитку. І все ж, враховую визначеність переліку потенційних проектів майбутнього, конкретно-історичним персоналіям випадає фундаментальна історична роль - скеровувати рух «кулі історії» власним вчинком (мал.б).

1. Бевзенко Л. Д., Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций: дис... д-ра социол. наук: 22.00.02 / Киевский национальный ун-т им. Тараса Шевченко. - К., 2005.
2. Гринин Л.Е., Философия, социология и теория истории (издание четвертое). М.: КомКнига, 2007. – 352 с.
3. Ельчанинов М. С. Социальная синергетика и катастрофы России в эпоху модерна. М.: КомКнига, 2005. – 240 с.
4. Ерохина Н. А. Синергетика как методологическая основа исторического исследования: Дис. канд. ист. наук : 07.00.09. – М., 2005 – 292 с.
5. Лотман Ю.М., Изъявление Господне или азартная игра? (Закономерное и случайное в историческом процессе). – М., Изд. "Гнозис", 1994.
6. Могильницкий Б.Г. Историческая альтернативность: методологический аспект // Новая и Новейшая история, 2002, №3. – 16 с.
7. Плеханов Г.В. О роли личности в истории. // Избр. философские произв. в 5 тт. Т. 2. М., 1956. – С.300-334
8. Тойнбі А. Дж., Дослідження історії. Т.1. - К.: Основи, 1995. - С. 549 – 550
9. Хосе Ортега-и-Гассет, Восстание масс. – М.: Изд-во: АСТ. – С. 509.